

VII.

ԲԱՐՍԵՂ ԱՐՃԻՇԵՑՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVI դ.)

Բարսեղ և Հովհաննես¹ Արճիշեցիները XVI դարի առաջին կեսի հեղինակներ են, որոնք ժամանակակից են եղել այդ շրջանում տեղի ունեցող պարսկա-օսմանական կռիվներին և իրենց ապրածը, տեսածն ու լսածը գրի են առել սրտաշարժ նկարագրություններով: Սլիշանն ըստ երևույթին ձեռքի տակ չունենալով վերջիններիս աշխատությունները, միայն հիշում է նրանց անունները, որոնք «... վեշտասաներորդ դարու սկիզբէն ի Շահ-Իսմայէլէ սկսեալ պարսից նոր թագաւորաց գործերը և օսմանեաց հետ ըրած կռիւները գրած են»: Իսկ Խաչիկ վ. Դադյանի ձեռագրերի ցուցակում հիշվում է Բարսեղ Արճիշեցու տարեգրությունը, որը գտնվելիս է եղել Փիրղալեմյանի անտիպ աշխատություններից մեկի մեջ:³

Բարսեղ Արճիշեցու առաջարկվող աշխատությունը, որը տարեգրություն չէ բառիս նեղ իմաստով, այլ շորս տարվա ասպատակությունների բավական մանրամասն պատմություն, սկսվում է 1501 թ. Սեֆյան դինաստիայի հիմնադիր շահ Իսմայիլի և Ակ-Կոյունլու թուրքմենական ցեղի վերջին ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ալվանդի (էլվենդ) կռիվների հիշատակությամբ: Այնուհետև նկարագրվում է հետագա մի քանի տարիների ընթացքում Վասպուրականում, Տուրուքերանում և այլ վայրերում տեղի ունեցած կռիվների, ավերումների, թալանի, կամայականությունների, սպանությունների մի սրտաճմլիկ պատմություն, որը վերջանում է 1504 թ. Տարոնի քրդերի Արճեշ կատարած արշավանքի և այլ տեղեկությունների վկայությամբ:

Սակայն տարեգրության վերջին հզոր թողնում է բնագրի թերի լինելու տպավորություն: Այդ տպավորությունը ստացել է նաև Փիրղալեմյանը, որը տարեգրության ընդօրինակությունը վերջացնելուց հետո գրում է. «Ուրիշ թուղթ չկայր ևս թուի թէ թերի մնաց բանս Բարսեղ քահանայ տարեգրին Արճիշեցույ»:⁴

Բարսեղ Արճիշեցու տեղեկությունները, մասամբ որպես ականատեսի վկայություններ, հավաստի են և շատ արժեքավոր: Փակագծերի մեջ առած բնագրի ուղղումները կամ լրացումները պատկանում են Փիրղալեմյանին:

¹ Հովհաննես քահանա Արճիշեցու հիշատակարանը գտնվում է «Դիւան Հայոց պատմութեան» Ժ գրքի 19-30 էջերում:

² «Հայապատմ», էջ 129:

³ Յ. Թովմեան «Յուզակ ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի» մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 59: Թովմեանի վկայությամբ Բարսեղ Արճիշեցու սույն աշխատությունը գտնվել է Փիրղալեմյանի ժամանակագրությունների ժողովածուի մեջ: Մեզ չհանդիպեց գտնել այդ ժողովածուն. տարեգրությունը վերցրել ենք Փիրղալեմյանի մի այլ անտիպ աշխատությունից, որը կոչվում է «Նշխարք պատմութեան Հայոց» և Մատենադարանում գրանցված է 4515 համարի տակ:

⁴ ՆՁ 4515, էջ 252:

VII.

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵՐ ԲԱՐՍԵՂԻ

Յայտմամբ, որ էր թուականն Հայոց ԶԾ (1601) եղև ըս- 246
 ղում ոճիր պատերազմի, զի դարձեալ զօրացան ազգն Դանիշմա-
 նաց, որ իմամայիք կոչին, ի յաշխարհէն Արտաւիլու, որ Կար-
 մէր գլուխ Սօֆիք [կոչին], եւ ելեալ բազում զօրօք յարեւելից եւ
 5 եկեալ մօտին յԵկեղեաց գաւառն, որ է Եզընկայն եւ մնացին ի
 Վարդավառէն մինչ ի յաշուն¹ եւ անտի ելեալ զի ի մեցին դար- 247
 ձեալ յարեւելս ի յաշխարհն Աղուանից, որ է Շաք եւ Շամախի եւ
 առին զթագաւորն, եւ զերկիրն եւ բազում աւար արարին, եւ թա-
 10 դաւորեցին, եւ նստան ըստ տարի մի² եւ գնացին մինչև ի
 դուռն Ալանաց եւ անտի դարձան եւ եկին պատերազմել ընդդէմ
 Ալվանդ փաթշինհին (փաթշահին), առ ափն Երասխայ ի մէջ
 (մերձ ի) Նախչուան³ եւ եկեալ բանակեցան ճակատ առ ճակատ
 ընդդէմ իրերաց, որ է Արտազ գաւառն, եւ խմբել պատերազմին
 15 հնարք արարին Կարմիր գլուխ Սօֆիքն, զի զերեսանեակ երի-
 վարացն կապեցին յիրար եւ միաբան դիմեցին ի պատերազմ, որ
 եւ զրազումս կոտորեցին եւ զայլս փախստական արարին եւ ինք-
 եանք դարձան ի Թավրէզ, եւ նստաւ շահ Իսմայիլն ի թաղան.
 եւ առաքեաց յամենայն տեղ եւ գաւառ տեսուչ եւ տառուղայ, որ
 20 եւ յիսուն ռզի եկին յերկիրս Քաջերունուոյ, որ է Արճէշ. եւ տե-
 սին, զի ոմն յազգէն նետողաց, որդին Հասան Ալուն (էր սա որդի
 Զհանշահի) Բարիաք իմիրզայն բազում հեծելօք առեալ էր զեր-
 կիր եւ զքաղաք եւ նստեալ ի բերդն. Իբրև լուան ի յետս չոգան
 եւ գաղտագողի գնացեալ ամրացան առ ստորոտով լերինն Ծաղ-
 25 կէոյ, որ Ալատաղ կոչի⁴ հանդէպ Ուռնկարու սուրբ Նշանին. եւ
 կացեալ մնացին անգ երկու ամիս եւ գաղտագողի սպասէին մի-
 մեանց գիշերով. եւ յաւուրս Յայտնութեան ութօրէիցն⁵ ելեալ
 Բարիաք իմիրզայն ի ձի չորս հարիւր ձիաւորօք եւ գնաց խրոխ-
 տալով ի վերայ նոցա եւ նոքա այլ յուսալով ի զօրութիւն սուրբ
 30 Նշանին (Ուռնկարու) յարուցեալ եկին ընդդէմ նոցա յիսուն
 ռզիք. եւ նոյն ժամայն հնչեաց հոգմն ի զօրութենէ սուրբ Նշա-
 յնին եւ եզեմնատաբափ սաստիւ ընդդէմ երեսաց Բարիաքին, 248
 որ չի գիտէին թէ զինչ առնէին եւ անզօրացեալ տկարացան. եւ
 նոքա Սօֆիքն զօրացան յոյժ զամենեսեան ի սպառ կոտորեցին,
 35 առին եւ զԲարիաք իմիրզայն եւ զգլուխն կտրեալ ի շահն յօղար-
 կեցին. եւ այլ մնացեալ հեծելն մազապուրծ եղեալ փախստական

զնացին մտան ի Ռդղբստան: Եւ Սօֆիքն եկեալ առին զքաղաքն
 ե ղերկիր և նստան. և բազում և անթիւ մալ առին ի քրիստո-
 նէից, արրենակութեամբ և մատնութեամբ ումեմն սուտ քրիս-
 տոնէի ուրազողի, որ Զանազիզ ասեն: Զի շատ տներ և տուր ի
 5 թալան և շատ մարդ տուգանել երեստ, որպէս զանիծեալն Վասակ
 և ղ և ի մէջ քրիստոնէից: Որ և յելանել զարնան այլ ոչ կարա-
 ցին ընդիմանալ չարեաց նորա, վասն որոյ ամենայն ժողովուրդ
 թողին զտունս իւրեանց և զամենայն վար և զվաստակս և փա-
 խան ի Վան և յՈստան, յԱրծկէ և ի Բաղէշ, և այնպէս անտէ-
 10 րունջ մնաց երկիր և քաղաք երեք ամիս՝ մինչև ի Վարդավառն:⁵
 Իսկ ի յանցեալ պատերազմին, որ եղև յանուն դաշտին Նախ-
 չուանայ փախուցեալ եղև Ալվանդ փաթշահն, եօթն պարոնով և
 բազում հեծելով, զնաց փախստական և իջեալ բնակեցաւ յԵղրն-
 կայն և մնաց անդ մինչև յամառնային ժամանակն: Իբրև լուաւ
 15 շահ Իսաօայիւն զլինելն Ալվանդ փաթշահին յԵղրնկայն, ելեալ ի
 Թավրիզու. բազում հեծելով և զնաց ի վերայ նորա: Իբրև իմա-
 ցաւ Ալվանդն զզնալն շահին, աճապարեաց անտի և ի ներքոյ
 հարաւ կուսէ խոյս տուեալ և յահէ և յերկիւղէ շահին եկեալ
 փախստական ի գաւառն Տարօնոյ, այլ որպէս ի դժնեայ ոսոխէ
 20 փախստական զնաց մինչ ի քաղաքն շահասաան, որ է Թավրէզ.
 և զադարեաց անդ և ամիս երիս մինչև յաշուն:⁶ Եւ Դովաթիար
 պարոնն, որդին ամիր Ալպանին, որ Դուլղադար կոչին, նա եկաց
 յԱրճէշ այս չորս ամիսս: Եւ ապա ցըրուեալ և վատնեալ ըսիաթն
 դարձեալ ժողովեցան յիւրաքանչիւր տուն իւր և տեղիս և փոքր
 25 մի խաղաղացաւ երկիրս: Եւ դարձեալ յանկարծակի և ղեալ համ-
 բաւ թէ Կարմիր գլուխ շահ Իսմայէլն եկաւ. և Դովաթիարն
 ելեալ փախստական և շատ զրաստ և տաւար, ձի և ջորի, զոր ի
 ձեռն անկաւ, զամէն առեց և փախեաւ: Եւ յետ տասն աւուր
 եկեալ շահն և անցաւ Վաղաշկերտսֆն և գունդ մի հեծել ջոկե-
 30 ցան և եկին ի վերայ Արճիշոյ, որ Վարսաղ կոչին, և զմնացեալն
 ի Դովաթիարէն թալանեց և այլ բազում հարկ և մալ ձգեց էառ
 և զնաց: Եւ յետ նորա դարձեալ եկին քրդերն Սեանայ՝ թէ՛
 անտէրունջ է Արճէշ. և նոքա այլ եկին բազում հեծելօք. և շատ
 առ և թալան արարին՝ ՌՄԺ (1210) թեո հաց բ[ե]ռնակիր տաւա-
 35 րով տարան, թող զփարթալն և զայլ ըրողակն: Եւ յետ այսր ամե-
 նայնի, ապա եկին ԵՃ (500) տուն Կարմիր գլուխ Սօֆիք, Ծ (50)
 խալֆայ և Ժ (տասն),⁷ բանակ արարին զքաղաքն և ղերկիրն և
 բաժանեցան ի վերայ (նոցա) և նստան:

Եւ զնացին բազում հեծելօք ի վերայ վայելուչ քաղաքին
 40 Արծկոյ, որ և լուան ազգն Մարաց, որ նստեալ էին ի բերդն,
 թողին զամենայն և փախան. և զաղիքն⁸ առին և նստան շարաթ
 մի: Եւ յանկարծ ի վրդովման համբաւ ելաւ, վասն շահին, և նոքա
 այլ թողին զամենայն և փախեան: Եւ նենդժոտ ազգն քրդաց
 դարձեալ առին ղերբզն և ղԱրծկէ՝ և նստան: Եւ եղև շատ աղ-
 45 մուկ և կոխ և արեան հեղութիւն, և ով կարէ պատմել զանհուն
 փորձութիւն, որ եղև ի մէջ քրիստոնէիցն: Եւ քրդերն օրըստօրէ. ||

249

250

խոցոտէին զաղիքն, վասն որոյ բարկացան զաղիքն և բազում հարկապահանջութիւն ձգեցին ի վերայ քրիստոնէիցն, և եկին յերկիրն Արճիշոյ սալաւով ե պարտով փոքր մի եառն և զինչ որ տան և տղոցկնկան կայր պահած հոգւոյ և մարմնոյ, զամէն 5 ետուն և զեռ ոչ կարացին ազատիլ: Եւ յետոյ յելանելն բազում կին և հարսն զերի վերուցին, և զամենայն տաւար և զոչխար սուրգուն արարին յԱրճէշ, եւ ի հասանել ի պահս առաջնաւորաց¹⁰ զարձեալ միարանեալ արարին խսրհուրդ և գնացին ասպատակաւ ի գաւառն Մանձկերտու, որ Բուլանուխ ասեն, և անդ է (եօթն) ղշլախ (թափառիկ զեղք քրդաց) զամէն ի սուր քաշեցին՝ զայր և զկին, զծեր և զտղայ, մինչև յորորոցի տղայն թուով էժ (700) ողի: Եւ զոչխարն ամէն և զաւաւրն առին և բերին յԱրճէշ, եւ դարձեալ նոր ոճիր դործեցին ի յԱրճէշ, զինչ որ (գործեցին) յԱրձկէ, և այլ աւելի: Դժ (400) բիւր մալ ուղեցին, 15 յաւար բարիկենդանին,¹¹ որ և անկաւ: յամէն ղլուխ ԴՌ (4000) դեկան, և յամէն ղուլթան¹² ԺՌ (10000) դեկան, եւ ողորմելի քրիստոնեայքն (հայք) ոչ գիտէին թէ ղլնչ արասցեն: Եւ ղիմեցին չար կատաղիքն ի վերայ Բ (2) տան, մէկ հանօլայ (փոխանակագրով դրամ պահանջող) և բազում տանջանօք չարչարէին՝ 20 կախէին, ծեծէին և ոչ գտանէր դրամ: Վասն որոյ թէ հոգւոյ էր և թէ մարմնոյ, թէ ի վերայ հողոյ և թէ ի ներքե հողոյ, թէ զինդ է, թէ մատանի է, թէ լանջանոց է, թէ ոսկի է, թէ արպղան է, թէ արծաթ է և թէ հանգիստ է (հանգերձ), և թէ ղուլմաշ է, զամէն զինչ ունէին, առին և զեռ ոչ կարացին ազատիլ: 25 Եւ անողորմ իմամացիքն մտանէին ի աներն, զինչ որ դրաստ կայր և գէր տաւար, զամէն առին ե քաշեցին: Եւ այնու ոչ շատացան, յետոյ ի գնալու ժամանակն, ի մեծ պահոց տռաջին երկուշարթին,¹³ ցըւրեցան զօրքն ի զեղ և ի քաղաք և ուր որ գտանէին զեղեցիկ հարսն ե աղջիկ ե տղայք զայն առ ե զերի արարին, թըւով Դժ (400) մարդ և տաւարայլևս հազար: Յորէն և ալուր բարձին և ելեալ գնացին անդ, ուստի եկեալ էին (մի տող մաշեալ էր ի հնութենէն) և յաւար, և զերիք առնէին և ողորմելի հարքն ի հետ երթային և դրամ տալով ապտ ազատէին: Մեղ մեծ փորձութիւն հասաւ Գաջրերունոյ, որ էր թվական 35 ՋԾԳ (1504). զի զօրքն Գրգաց և Թուրքաց, որ բնակեալ էին ի յերկիրն Տարոնոյ զաշտին, միարանեալ ժողովեցան և յանկարծակի հասին ասպատակաւ ի վերայ Արճիշու, յաւուրս ամառնային, որ էր արեգի չորս,¹⁴ հինգ հարիւր ձիաւոր հեծեալ և զամենայն գաւառս զզեղ և զքաղաք թալանեցին զառն և զաւարն, զգրաստն և զանասուն և զամենայն չորկոտանիք, զէգ և զորձ, զնախիր և զորթեր, զգօթան և զգեհեան (թերևս անուն հողագործական ինչ գործեաց) և զամենայն տուն և զտեղ թալանեցին և բազում արիւնք արարին և շատ սրախոց արարին և առին զամենայն գառ և զաւար և գնացին ի տեղիս իւրեանց: 40 Եւ ֆաց երկիրս այս ամայի և խպան, անշնորհ և անվայելուչ, զի որպէս որ ծառն, որ ճղերոջն և տերեւոջն վայելուչ երևի, այս-

պէս և զաշտն անասնօք և չորկոտանեօք, զի մերկացաւ ի վա-
 յելու: զարդուց իւրոց սվիաս այս. և զրկեցան ի հալալ վաստա-
 կոց իւրեանց: Եւ հեռացան իւրեանց քաղցրիկ անասունքն ի
 սովորական տեղեացն և յարօտիցն, բաժանեցան նորածին մայրքն
 5 ի ձագուցն, և աղիողորմ զոռալով և բայելով, որոնէին զձագս
 իւրեանց և ոչ գտանէին: Եւ խղճալի ֆնացեալ որր ձագերն և
 որթերն ի || շուրջային և ձայնելով գոչէին և աղաղակելով յու-
 զէին զմայրքն, զի երկու երեք օրական էին, վասն որոյ շատք
 լերգացամաք աղաղակելով մեռան: Եւ այսպէս անտէրունջ (ֆնաց)
 10 զաւառս մինչ ի յԱստուածածին,¹⁵ երեք ամիս: Իսկ զաղիքն, որ
 զայն ամենայն արենգին հարկն, որ առին և գնացին ի (առ)
 շահն, ի Թավրէզ: Եւ նոյնժամայն ելեալ ի Թաւրիզու և դիմե-
 ցին յարևելո, ի վերայ Մուրատ խանին, ի Պարսկաստան, որ է
 Արաղ:¹⁰ Եւ գնացին հասան մինչ ի Շոշ քաղաքն, որ է Ասպա-
 15 հան. և անդ պատերազմեցան ընդ իրարս, յաւուրս թամուզ ամ-
 սոյ:¹¹ Եւ բաղում կոտորում և արիւնհեղութիւն եղաւ յերկուց
 կողմանցն. և զի Մուրատ խանի հեծելն վաթսուն հազար էր և
 շահին՝ քսան հազար: Խմբեցան ի պատերազմ յառաւօտէ մինչև
 ի ժամ երրորդ ժամու աւուրն. և ապա իսպառ կոտորեցաւ Մու-
 20 րատ խանն, ինքն ելեալ ի միջոյ փախեալ տասն հազարաւ, և
 զֆնացած ուլուսն, զկին և զտղայ զամէն ի սուրն քաջեցին, և
 զմալ և զըռզակ առ և թալան արարին, և էին սպանեալքն հա-
 մարով յիսուն հազար հողի, թող զայն որ ի համար չեկաւ:

252

ԹԱՆԽԱԳՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Շահ-Իսմայիլի կողմից Երզնկայի գրավման մասին հիշում է Վրթանես Երեցը, 1502 թ. ընդօրինակած շարականի հիշատակարանում, որտեղ, ի միջի այլոց, կարգում ենք. «... որ եմք պանդուխտ ի գավառս Կողոնիոյ վասն աւերման շարին Սոֆոյ, որ անընակ արար զաշխարհն մեր, յազգէ մարդոյ, զգաւառն ասացեալ Եկեղեաց և այժմ Երզնկայ կոչեցելոյ...» (2 եռ. № 4515, էջ 241): Համաձայն տարեգրութեան վկայութեան շահ Իսմայիլը Երզնկայում մնացել է 1501 թ. հուլիսի 18-ից (1501 թ. վարդավառը համընկնում է հուլիսի 18-ին) մինչև աշուն: Պետրուշևսկու հաշվումներով շահ Իսմայիլը Երզնկայում անցկացրել է 1499/1500 թ. թ. ձմեռը (տես Сборник статей, вып. I, էջ 229): Եթե այստեղ չկան դեպքերի շփոթում, նշանակում է շահ Իսմայիլն երկրորդ անգամ Երզնկայում լինում է 1501 թ. կեսերին:

2. Շահ Իսմայիլի կողմից Շաքիի և Շամախիի գրավման մանրամասնութիւնները տես Петрушевский, «Азербайджан в XVI—XVII веках» (Сборник статей, выпуск, I, стр. 230—231):

3. Շահ Իսմայիլի և Ալվենդի ճակատամարտը, ուրիշ աղբյուրներ մատնացույց են անում Շարուրում (տես ներքևում, XVII ժամանակագրութիւնը, Петрушевский, նույն տեղ, էջ 233, 2 եռ. № 4515, էջ 241—242):

4. Ճաւուրս Յայտնութեան ութօրէիցն՝ կհամապատասխանի հունվարի 13-ին, 1502 թ.:

5. 1502 թ. վարդավառը կընկնի հուլիսի 3-ին, նշանակում է հայ բնակչության փախուստը Արճնէից տեղի է ունեցել մարտին:

6. Խոսքը վերաբերում է 1502 թ. ամռանը Ալվենդի կողմից Թավրիզի կրկին գրավմանը:

7. Այստեղ հիշված Սեանը Գեղարբունին չէ, այլ Վասպուրականի Արճակ լճի հարավ-արևելքում գտնվող գյուղը:

7ա. Մի բառ պակաս է մնում:

8. Շահին բառացի նշանակում է հավատի համար պայքարողը: Այսպես էին կոչվել շահ-Իսմայիլի զինվորները:

9. 1501 թ. ընդօրինակած ավետարանի հիշատակարանում գրիչը հաղորդում է, որ Արծկէի վրա արշավել են Բաղեշի թրդերը 1501 թ.։ Բերում ենք հիշատակարանի մեղ հետաքրքրող հատվածը. «Փառք... յամի ՋՄ (=1501) ի հայրապետութեան տեառն տէր Սարգսի ի դառն և ի դժար ժամանակի, որ ելաւ կարմիր գլուխ Սօֆին և զԱզովու ազգն կորոյս և աշխարհս եղաւ յերերմանի. և եկաւ թուրդն Բաղիշու և էառ զԱրծկէ, և շատ աւերք և առ թալան արար և բազում նորաշէն տներ ալրեաց և աւերեաց, զոր յուսամբ յաստուած որ յայսմ վշտէս փրկէ զմեզ և զամենայն ազգն թրխտոնէից ի զիս զանարժան գրիչս զՅակոբ...» (2 եռ. № 4515, էջ 240—241):

10. 1503 թ. առաջավորաց պահքն ընկնում է փետրվարի 6—11-ը:

11. 1503 թ. բուն բարեկենդանն ընկնում է փետրվարի 26-ին:

12. Բնակչության վրա հարկ բաժանել են երկու կերպ, նախ՝ մարդագլխի և երկրորդ՝ ըստ գութանի, այսինքն այն ընտանիքները, որոնք կարողացել են փրկենց սեփական ուժերով գութան լծել:

13. 1503 թ. Վի մեծ պահոց առաջին երկուշաբթին ընկնում է փետրվարի 27-ին:

14. Այսինքն՝ 1504 թ. հունիսի 16-ին:

15. Այսինքն՝ 1504 թ. մայիսի կեսերից մինչև օգոստոսի 18-ը:

16. Տես և հմտ. Զինվան Մարիա Անշիոյեցի (Ուղեգրութիւններ, հ. Ա, էջ 278):

17. Կարծում ենք խոսքը վերաբերում է արաբա-թուրքական (և ոչ հրեական) թթմամուգ մասուն, որը նրանց 5-րդ ամիսն է. (թուրքերը իրենց տարեսկիզբը հաշվում էին մարտից): 1504 թ. Թամուզ ամիսը կընկնի հունիս—հուլիս ամիսների միջև: